

ELHÚZÓDÓ RENDSZERVÁLTOZÁS, ELMARADT KATARZIS

A magyar írók jelentős szerepet vállaltak a rendszerváltozás előkészítésében, s húsz év után érdemesnek látszik áttekinteni, hogy irodalmunk utóbbi két évtizedének terméséből képet kaphat-e a valaha lesz olvasó arról, hogyan éltük meg a rendszerváltozást, a posztkommunista országok életében bekövetkező legutóbbi sorsdöntő fordulatot. Amikor Ács Margittal és Elek Tiborral megfogalmazódott bennünk a kérdés, először magunk is bizonytalankodtunk: van ilyen egyáltalán? S aztán kiderült, több van, mint amennyi látszik, és kevesebb, mint várható volna. Egy nem hagyományos mogyorós csokiféleségen olvastam: a termék nyomokban mogyorót tartalmaz. A magyar irodalomban is nyomokban jelenik meg a rendszerváltozás, s ezeknek a nyomoknak a folyójtására kértük előadóinkat, hogy *A rendszerváltozások megjelenítései a magyar irodalomban* című tanácskozáson tekintsék át, megfogalmazza-e korunk fontos kérdéseit a mai magyar irodalom, művei hozzáfoghatnak-e hívebb társadalmi, nemzeti önismeretünkhöz.

A tanácskozás előkészítésekor fölmerült, hol húzzuk meg az időbeli határt. A kezdet egyértelmű volt: 1989, s az is egyértelmű lett, hogy a rendszerváltozás nem fejeződött be. Az elmúlt két évtizedben majd minden vonatkozásban megváltoztak és folyamatosan változnak életkörülményeink, ezek mértéke pedig, bár nem oly brutálisan történik, mint a fél évszázaddal korábbi rendszer megváltoztatásáé, nagyságrendileg és következményeiben amazéhoz mérhető. Alapvetően megváltoztak a tulajdonviszonyok – ennek valós arányairól tényleges képünk nincs. Folytatódott a településszerkezetnek az elmúlt rendszerben kezdődött átalakítása, megváltozott a társadalom szerkezete: belső tagoltsága eltűnőben van, de nem az értelmiségi társadalom ideje jött el, amire Németh László vágyott, s nem is az értelmiségnek, mint osztálynak a hatalomra jutása, amit Konrád Györgyék áhítottak, hanem egyre inkább egy kétosztatú társadalomé: a hatalom különböző szféráit birtokló és az őt kiszolgáló szűk elit és egy homogén, atomizált tömegé. Cserélődik kultúránk és cserélődnek értékeink. Ta-

lán csak egyetlen dolog nem változott: az, hogy az előző rendszer nomenklatúrája a gazdasági hatalomban megerősödött, és visszakerült a politikai halatomba is.

Mindezek a társadalom és a nemzet életében sorsfordító történelmi változások globális kihívások között zajlanak, de úgy tűnik, e változások erőteljenül visszahangoznak a kor magyar irodalmában. Miért? Például mert az író spekulál, hogy feladata-e az irodalomnak, a művészetnek, hogy elmesélje az életünket. Természetesen nem feladata. Nem *feladata*, hanem *természete*. Immanens és transzcendens természete – hogy milyen nyelvi és esztétikai szinten, stílusban, látószögéből teszi, más kérdés, de a lényeg nem változott azóta, hogy az ember először véste föl a barlang falára a bölényt, amit le akart vadászni. Szerintem egy normális ember, ha hazamegy, nem azon tépelődik, feladata-e elmesélni, hogy leütötték, kirabolták, hanem elemi erővel először kiordibálja magából a mérget, aztán ha lehiggad, a képlet szintjén is értelmezi a jelenséget. De érheti olyan élmény, amiről nem akar beszélni. Például, ha megerőszkolják, megalázzák, vagy maga követ el alávalóságot.

Amikor 1686-ban az összevont európai hadak hosszas nekikészülődés után fölszabadították Budát, nem követte az eseményt katartikus ünneplés, sem a költők ujjongása, holott előtte másfélszáz esztendeig keseregték Magyarország sirlmát. A katarzis elmaradt, mert a fenséges budai várba máris betette lábát a labanc, az ország a gyalázatos vasvári békére gondolt, és csak évek múltán virágzott föl irodalmunk, a kuruc költészet diadalmas, majd pedig bús-panaszos hangján. Az 1867-es kiegyezést sem katarzis, hanem szellemi renyhesség, apatikus pangás követte. A kiegyezés, az elmentmondásos kapitalizálódás ára ugyanis az lett, hogy a nemzeti eszmét hordozó középnemességet, amely a történelemben egyedül, önként mondott le előjogairól a 48-as forradalomban, hatástalanította a bécsi udvar – bekényszerítve a hivatalba, úrhatalom herét csinált belőle. Illyés Gyula írja: „1848-tól 1908-ig nem volt a szellemi életben magyar felelősségű nemzedék. Ezért hitványolódott el Jókai,

ingott meg még Vajda is, lett lelki kataton Arany, nem talált közeget Eötvös – és így tovább. A mégoly sok ember sem hadsereg, ha nincs hódításra közös akarat?” A kiegyezés után néhány évtized múltán tért magához a géniusz, s még a monarchia összeroppanása előtt a szellem minden területét világszintre emelte. Ezt a pezsgést akasztotta meg Trianon. A sokk a dilettánsok hadát is életre hívta, de legjobb íróink is – Kosztolányitól, Babitstól, Móriczon, Karinthy Frigyesen át, Somlyó Zoltánig, Juhász Gyuláig – megszólaltak; mindannyian fájdalomknak adtak hangot, és szolidaritásukról biztosították a határon túla ítéleteket. A súlyos szociális, morális és mentális gondokkal küszködő ország bajaira azonban csak évtized múltán adott méltó választ az irodalom. „Hazátlanok lettünk az időben, tájékozatlanok valódi állapotaink felől” – írta Németh László a Tanú 1932-es beköszöntő számában. Elkötelezett írók, elsősorban a népi írók kezdték „az álmokóros ország”-ot fölírni, s megfogalmazni a két háború közötti idő legrokonszenvesebb programját. Ez a program a társadalom és a nemzet egészének fölemelkedése nélkül elképzelhetetlennek tartotta a modernizációt.

A kommunista berendezkedéssel gellert kapott a magyar irodalom. Azt a részét, amely a társadalom és a nemzet reális énképét, eszményeit megfogalmazhatta, a hatalom leszorította és frusztrálta a szellemi élet egészét. Miről nem szólhatott az akkori kortárs magyar irodalom? A félmillió hokauszt áldozatról (illetve csak annyiban, amennyiben a magyar nemzet bűnösségét fogalmazta meg), a második magyar hadsereg pusztulásáról, a hatszázezer Szovjetunióba hurcolt hadifogolyról, a malenkij robotról, a délvidéki népiirtásról, a ki-betelepítésekről, a határon túli magyarság sorsáról. Nemcsak az írók, a családok sem beszélhettek szenvedéseikről és identitásukról. És persze sem ötvenhatról, sem a megtorlásról nem szabadott a megélt élményt elmesélni. Az 1956 utáni időket nem kevesen ismét kiegyezéssel időszaknak látják. A magyarországi irodalom és a párhatalom között mindenestre nem azonnal történt meg a kiegyezés, bár a változás előtti évekre már megtört az író-társadalom belső konszenzuson alapuló szembenállása.

A rendszerváltozással a politikai cenzúra alól felszabadult a magyar irodalom, s aztán meghökkenő vehemenciával lényegében kettévált, egy ofenzív, az európai és a világkultúra centrumaiba törekvő modernista irányzatra, s egy defenzív, a nemzeti hagyományokhoz, klasszikus európai értékrendhez kötődő – jobb szó híján – konzervatívra.

A hasadás jobbára pártpolitikai hovatartozásban is megnyilvánul, de a szemléleti és pártpolitikai választóvonalak nem mindig esnek egybe.

A nyolcvanas évek végére a magyarországi társadalom előtt egy nyílt és világos társadalomkép körvonalazódott: erős nemzeti gazdasággal, erős középosztállyal, erős szociális védőhálával, s egy másik, amelyik az angolszász típusú liberalizmussal ennél hatékonyabb, versenyképebb kapitalizmust várt, tisztos versennyel és szintén erős középosztállyal. És volt egy rejtett program, ma már a nevét is tudjuk, az ultraliberális út, és – változó intenzitással – ez valósult és valósul meg. 1991–92-re a liberalizmus nálunk érvényre jutott formája már észlelhető csalódást okozott – elsőként az általam konzervatívoknak nevezett irányzat írói körében. A családok köre fokozatosan bővül, s ma már a társadalom többsége véli úgy, hogy miként az előző rendszerváltozás nemzedékét a szocializmus, a miénkét a liberalizmus csalta meg. Azt hirdette, hogy a piac minden lényeges problémát megold – ezzel szemben nemcsak a magára hagyott középszegény magyar vállalkozó, de a transznacionális tőke sem képes a szabad versenyben megállni a mi forintjaink nélkül. Azt ígérte, hogy kiépül az erős civil társadalom, amely érvényesíti a társadalmi kontrollt a politikai hatalom fölött, és megvédi a társadalom szegényeit. Azt ígérte, hogy a nemzetiségek jogszerűlemt rendezi, s hogy a magántőke finanszírozásával kizárólag az értékek mentén valóban független és plurális lesz végre kulturális és művészeti életünk.

*

Kérdezhetjük: visszhangzik-e a kor a magyar irodalomnak abban a részében, amely vállalja, vallja, hogy az irodalom hozzásegít a hívebb társadalmi, nemzeti önismerethez? A személyes, dilemmás véleményemet mondom: igen is, meg nem is. Egyfelől nagyon jelentős és nagyszámú művekben visszhangzik a kor, mások mellett Nagy Gáspár, Baka István, Páskándi Géza, Gion Nándor, Kányádi Sándor, Csoóri Sándor, Szócs Géza, Karátsón Gábor és az egészen fiatal szerzők műveiben. Másfelől érzékelhető egy olyasfajta bénultság, amilyen a hódoltság utáni, a kiegyezéssel és a Trianont követő csalódásos éveket jellemezte. Akkor, ha meg is szólalt az irodalom, erős szellemi kirajzás nélkül nem tudott átütő erejűvé válni, nem volt képes a szellemi mozgást elindítani. Egy ideig... aztán, mint a főnixmadár, látszólagos agóniájából roppant pazar módon kelt életre. A rendszerváltozást követő huszadik évben viszont olybá tűnik, mintha a magyar

irodalom hagyományosan legerősebb irányzatának a benuátlása akuttá vált volna.

De kérdezzük tovább: a megírt művek visszahangoznak-e a korban? Alig-alig. Ahogy a záport a Szahara sivataga, úgy nyeli el, szinte jeltelenül, ezeket a műveket a kultúráközvetítő szegmensek közönye. Valamiféle kényszeredettségi tendencia, ab ovo gyanakvás észlelhető a legnagyobb hatóságú és legnagyobb hátszéllel bíró kultúráközvetítő szegmensekben a konzervatív irodalommal szemben, s a gyanakvás azért érvényesülhet, mert egyre erőteljesebben intézményesül egy latens vélemény: az, ami irodalom, egyre kevésbé nemzeti és életközeli, s ami életközeli, az egyre kevésbé irodalom – irodalomtörténeti összefoglalók egy részéből rendre kimaradoznak például az itt említett szerzők.

A magyar irodalom másik, magát exportképességnek és kizárólag önmagát modernnek nevező, a helyi specifikumokat és dilemmákat ignoráló része Európa és a világkultúra új centrumaiba törekszik. Egy befolyásos író nyilatkozta a kilencvenes évek elején: azt tanácsolja a fiataloknak, hagyják a közügyeket a szakértőkre, próbáljanak meg minél előnyösebb szerződéseket kötni kiadókkal itthon és külföldön, foglalkozzanak végre önmaguk menedzselésével. Világos beszéd: nem érinteni a mi valóságos problémáinkat, cserébe az író egzisztenciális igénye, vagy mohósága ki lesz elégítve. De föltehetjük a kérdést: vajon nem a realitásérzék elbizonytalanodása-e, a magyar irodalom öröklődő komplexusának akuttá válása-e, ha a magyar irodalom nyugati mintára akar a világ centrumaiba betagozódni? Nyugat-Európában a hatvannyolcas nemzedék föllázadt a tőke kizárólagos uralma ellen egy igazságosabb társadalomért; s akkor, ott a piacgazdaság életbeléptetése eltompította a szociális feszültségeket, a Lajtától keletre azonban a rendszerváltozással újratermelődtek. Vigyázó szemeinket nem inkább az orosz, a román, a lengyel irodalomra kellene-e vetnünk, ahol a léthelyzet rokonabb a miénkkel, az irodalom pedig élet-közeli problémaérzékeny – ráadásul kezdeményezően modern? Természetes, hogy vágyunk Európába, de mi is Európa vagyunk, Európa csak velünk együtt Európa, bárha történelmi sorsunk miatt annak szegényebb térfelén élünk is. Ugyanakkor ismét azt kell tapasztalunk, hogy a közép- és kelet-európai országok jelenleg sem képesek integrálódni a Nyugathoz, és fájdalmasabb, hogy Európa maga is egyre inkább elbizonytalanodó entitás. Kivénhedt Európa – ahogy Emile Cioran mondja.

Paranormális az az irodalom, amelyik száműzni akarja a történetmesélést, az élet közvetlenebb értelmezését, a metafizikai keresést; ennek teoretikus szintre emelt kizárólagossága éppoly dogmatizmus, ahogy az előző rendszer bornírt szocialista valóságábrázolásának a követelése. Márpedig ha az irodalom egyik vagy másik irányzata eldugul, az egész provincializálódik, írja Cs. Szabó László – a magyar irodalom évek óta tartó össz-meggyengülése tünet értékűen igazolja megállapításának érvényességét.

Természetesen az is beteges lenne, ha az irodalom egésze csak sorskérdésekkel foglalkozna, az alapkérdéseket azonban a költészet – természete szerint – egyetemlegesen újra és újra fölteszi. Egy radikálisan változó időszakban az alapkérdésekben a konszenzus hiánya nemcsak az irodalmi életben okoz rossz közérzetet, de az egész társadalom reális helyzet- és önismeretét is megingathatja. Ma az egyik alapkérdés az, hogy ragaszkodjunk-e kétezer éves európai létértelmezésünkhöz és értékrendünkhöz, s mit kezdünk az olyan alapfogalmainkkal, mint igazság, szolidaritás, éthosz, nemzet? Például szükséges-e, hogy az irodalom ébren tartsa az igazság szellemét? Babits szerint igen: „ha az Igazság és Szellem szava végképp elnémul a Földön, oly ború szállhat az emberi világra, mely minden nemzet lépteit megvakítja. [...] Az Igazság szellemének életben maradásáért az írástudók felelősek”.

Globális átalakulások zajlanak, globális kihívásoknak kell megfelelnünk. A kultúra területén a meggyengült európai kultúrát az amerikai modell primátusával részben megvalósult, részben formálódó új paradigma, – Molnár Tamás fogalmával – az atlanti kultúra szorítja ki és váltja föl. A paradigmaváltás a világon mindenütt elsópró erővel zajlik, nálunk olyan neofita buzgóság szorgalmazza vagy kényszeríti a váltást, hogy megtörténhet, egyetlen nemzedéknyi idő alatt kitörlődik a magyarországi társadalom emlékezetéből az európai és a nemzeti kultúra és hagyomány. Ahogy a barbárokéból vagy a kora keresztényekéből az antikvitás. A tömegek kultúrájának a cseréje azért lehet ennyire eredményes, mert alapértékeink védelme intézményesen is és a kanonizált kultúrában is meggyengült. De természetesen az eredmény soha nem lehet száz százalékos, mert az ember nembeli lény, természete szerint nem mondhat le a metafizikai keresésről – még az új paradigma szülőházájában, Amerikában sem, ahol, mint Molnár Tamás írja, a miénkhez nagyon hasonló tendenciák érvényesülnek: az országban zajló „felszínes és hamis nyilvános diskurzusban és vitában módszeresen tagad-

ják, említés nélkül hagyják, hazug módon mutatják be vagy leplezik az igazi problémákat és a mélyen fekvő okokat. Törékeny társadalom ez, amely egy álkonszenzusra épült, ahol a valamely kisebbség vagy nyomásgyakorló csoport vagy titkos elit számára káros igazság kimondása tilos. [...] egyetlen társadalom sem engedheti meg magának, hogy kizárólag az önmagának való hazudozás állapotában éljen; lenniük kell prófétáknak, költőknek, művészeknek, remetéknek vagy szókratikus filozófusoknak, akik kimondják, hogy a király – a teljes közösség – meztelen vagy (Antigoné szavai szerint) bűnös. Amerikában e szerepet néhány regényíró tölti be.”

*

Ma ismét azt kell mondjuk: hajótörtek lettünk, és tájékozatlanok vagyunk valódi állapotaink felől. Az ultraliberális modell az államcsőd szélére sodorta az országot, akut válságba a társadalmat. Magyarország ma az egymillió depressziós, egymillió alkoholista országa, naponta heten követnek el öngyilkosságot, naponta hét ember hal meg rákban; katasztrofális a népegészségügyi állapotunk. Gazdaságunk 80%-a külföldi tulajdonban van, elzálogosítva az országot, gyarmati státuszunk, kiszolgáltatottságunk teljesebb, mint volt a szovjet megszállás idején, az ország nagy többsége leszegényedett, és folyamatosan tart kirablása. Szétesett társadalom, cinizmus, nihilizmus és ösztársadalmi apátia jellemez bennünket. A fiatal és az újabb nemzedékekre fölfoghatatlan méretű gondokat és lelki kudarcot hagyunk, s ha a mi álomkóros jelenünk Pató Pál úrként elhümmögi is a cselekvés idejét, ők már nem engedhetik meg maguknak, hogy ne legyenek problémaérzékenyek, s lemondjanak a realitásérzéssel párosuló teremtő idealizmusról.

„Kibontakozni csak az a nép tud, amelyik a maga lelke szerint szabhatja államát, társadalmát és történelmét. [...] Történelmünk függvénye s nem független változó. Programja azonban annak a népnek is lehet, aki végzetéből pillanatnyilag nem tud kifejlenni” – írta Németh László, 1940-ben. A teremtő szellem kezdeményezői között a múltban minden korban jelen voltak és az élen voltak a magyar írók. Ez az összerendeződött teremtő szellem hiányzik kínzóan – legalább is jelenléte, ereje nem észlelhető – a mai magyarországi szellemi életben. De megtörténhet, hogy két évtizedes pangás után ismét elemi erővel szólal meg, ahogy a 67-es kiegyezés, vagy a trianoni évek apátiája után. Igaz, az is, hogy nem lesz ereje rendeződni és szétszóródik. És megtörténhet, hogy a szellem emberei elszigetelődve elitizálódnak, a sokaságnak szóló kultúrateremtés pedig a társadalom alsóbb szegmenseire marad; az a kavargás, amely a kanonizált kultúra határterületein kívül, alatt nálunk is egyre nagyobb méretekben és egyre áttekinthetlenebbül zajlik, talán kiforr egy új folklórt, a tömegek minőségi kultúráját. Ez időbe telik. A nagy nemzeteknek lesz idejük kivárni. Mi azonban kis nép vagyunk, és még mindig nem tanultuk meg, hogy levegőt vennünk is csak radikálisan volna szabad (Ady). Magyarország egyik vezető üzletembere szerint a mostani társadalom- és nemzetpolitikai trend további érvényesülése következtében száz év múlva kiüriül az ország és nem lesz, aki magyarul beszéljen. Tudjuk: nemzeti betegségünk az önsajnálkozás, az önsiratás, a pesszimizmus. De azt is tudjuk, hogy mindig az optimistáknak lett igazuk. Ezer éve itt vagyunk a Kárpát-medencében, nem pusztultunk ki, nem olvadtunk be, nem vészett el a nyelvünk – gyerekeink vannak, és még mi is élünk.

Március van, s határtalan az Élet.